

Josef DOHNAL
(Brno)

Freudovo „zřeknutí se“: Malé zamyšlení nad jednou epizodou ze *Žápisů z podzemí* F. M. Dostojevského

Freud's „Abandoning“: A Small Reflection upon an Episode from The Notes from Underground by F. M. Dostoevsky

The article deals with F. M. Dostoyevsky's prosaic work *Notes from Underground* as a manifestation of S. Freud's term of *Verzicht* (surrender) in his understanding of the personality of the Russian writer and philosopher. The author tries to prove that the episodes in which Dostoyevsky's hero comes in touch with Liza are an evidence of the fact, that – similar to Dostoyevsky himself – the protagonist of his *Notes from Underground* is not able to find a harmony between ratio (intellect) and intuition.

Key Words: F. M. Dostoyevsky; Sigmund Freud; *Notes from the Underground*; rational and intuitive; giving up; harmony and disharmony

Фрейдовское «отречение»: Краткое размышление над Записками из подполья Ф. М. Достоевского

В статье о Достоевском (*Dostojewski und die Vätertötung, 1927*) Фрейд назвал русского писателя поэтом, невротиком, этиком и грешником. Уже эти определения показывают, что Фрейд усмотрел в Достоевском, в его биографии и в его произведениях определенную дисгармонию. Одним из упреков по отношению к Достоевскому стало утверждение Фрейда, что русский

писатель не сумел отказаться от того, что считается неэтичным. Только чувствуя грань между этичным и неэтичным, можно сознательно пойти по этическому пути. У Достоевского Фрейд видит покаяние, приходящее только после содеянного неэтичного поступка, т. е. только рефлексию деятельности, а не ее сознательное регулирование.

В статье рассматривается отношение Достоевского к этическому на основе его произведения «Записки из подполья»; в качестве исходного пункта берется эпизод ярко выраженного отношения героя повести к проститутке Лизе. Анализ текста показывает, что «подпольный человек» не полностью сознательно выбирает способ коммуникации с Лизой: он хочет ее унижить, играет с ней, по сути дела, в игру, в которой его целью является полное самоутверждение за счет дестабилизации Лизы и ее самопонимания. Отчасти сознательно контролируемая игра свидетельствует о дисгармоническом в построении этого эпизода: в игре проявляются одновременно две основные тенденции – к гармонии и к дисгармонии. Гармонию герой находит в своем представлении о том, как он спасет Лизу и она станет его любить; дисгармонична его игра с Лизой и с самим собой. В игре с Лизой можно наблюдать элементы сознательного и подсознательного, сознательной рефлексии и саморефлексии, а по тому, как герой открывает свои мысли, «облекает их в слова», можно заглянуть в его подсознание, т. е. в сферу сознательно не контролируемых импульсов, которые влияют на его поведение в анализируемой ситуации.

Дихотомическая игра соответствует дихотомическому характеру импульсов, которые определяют поведение «подпольного человека»; дихотомическим можно назвать и изображаемое поведение героя. Он сам поддается альтруистическому началу, которое выражается в желании «принадлежать», «любить и быть любимым», «помогать»; но одновременно с этим – и сильнее – в нем действует и эгоистическое начало в его подсознании: «подчинить себе», «овладеть кем-то», «показать силу»: это, наверное, является и проявлением (агрессивного) мужского и (пассивного) женского принципа.

Своей реакцией, вытекающей из неспособности владеть собой до конца, из невозможности гармонизировать свои сознательные и иррациональные начала, невозможностью полностью сознательно контролировать свое поведение, «подпольный человек» подтверждает то, что он пытался обосновать своим монологом в первой части повести: человек и рационален, и иррационален одновременно. Найти гармонию в таком случае очень трудно и вряд ли возможно – пропасть между обоими полюсами слишком велика. Исповедь героя подводит к заключению: человек осужден на бытие в дихотомическом внешнем и внутреннем мире – именно это и есть *живая жизнь*; отсутствие этой дихотомии – *мертвая теория*.

Freudovo „zřeknutí se“ ...

Freudova stať o Dostojevském *Dostojewski und die Vätertötung* z roku 1927 (uveřejněna byla v roce 1928) obsahuje hned v úvodu pregnantní Freudův soud o tom, že Dostojevského je možno vnímat jako čtyři rozdílné role, resp., jak Freud říká, „fasády“, tedy manifestace osobnosti spisovatele směrem navenek: „An der reichen Persönlichkeit Dostojewskis möchte man vier Fassaden unterscheiden: Den Dichter, den Neurotiker, den Ethiker und den Sünder. Wie soll man sich in der verwirrenden Komplikation zurechtfinden?“¹ Závěrečná poznámka směřuje evidentně k tomu, že Freud naráží na obecně v té době přijímané kliše, že člověk má být jaksi homogenní, že bychom z něho měli mít jednotný dojem. Rozervanost, nejednoznačnost jako by měla být znakem čehosi nenormálního – snad případu pro psychiatra. A právě nejednoznačnost, vzájemná rozpornost byla základním stavebním prvkem Freudovy psychoanalytické teorie.

Zdá se být nepochybné, že Dostojevskij slavného psychoanalytika zaujal právě nejednoznačností. Freud, který celou svou psychoanalytickou metodu založil na tom, že vyšel z disharmonií (bdělý život a sen, noční a denní snění, chybné úkony „vyčnívajících“ z řady správných, touhy a jejich potlačování, přirozenost a kultura, resp. její normy atd.) musel vnímat, že Dostojevskij ve svých dílech i ve svém životě disharmoniemi přímo hýří. Právě ony životní disharmonie vedly Freuda k tomu, že Dostojevského jako etika spíše odsoudil, než akceptoval. Přisoudil mu schopnost činit pokání po spáchaném činu, který se neslučuje s etickým principem, nikoli však vnitřní sílu, neetickému konání zabránit vnitřním rozhodnutím dříve, než fakticky nastane. Toho podle názoru Freuda Dostojevskij nebyl ve svém reálném životě schopen, proto jej nevidí jako výraznou etickou postavu jdoucí osobním příkladem: „Dostojewski hat es versäumt, ein Lehrer und Befreier der Menschen zu werden, er hat sich zu ihren Kerkermeistern gesellt; die kulturelle Zukunft der Menschen wird ihm wenig zu danken haben. Es läßt sich wahrscheinlich zeigen, daß er durch seine Neurose zu solchem Scheitern verdammt wurde. Nach der Höhe seiner Intelligenz und der Stärke seiner Menschenliebe wäre ihm ein anderer, ein apostolischer Lebensweg eröffnet gewesen.“²

To jsou na jedné straně slova slavného psychoanalytika, na druhé straně je sám spisovatelův život, onen „živý život“, ve kterém je tak málo jednoznačného, snadného a etického, podíváme-li se na život jako na reálný životní příběh jedince. A třetí stranou, kterou nelze pominout, je pak dílo – lze je pojímat jako jistý mezistupeň mezi reálným „živým životem“ a teorií spojenou s určitou (vždy dobovou) hodnotovou stupnicí vyjevovanou v podobě kulturních norem. To, co se v díle zobrazuje, je pak vždy model, ne realita sama o sobě, navíc vždy jeden z možných modelů, do kterého se promítá – vědomě či nevědomě – mnoho z obou výše jmenovaných výchozích faktorů. Z nich čerpá dílo informace, impulsy, z nich v oné subjekt-objektové interakci reflektované v díle vybírá autor to, co je pro jeho smě-

¹ <http://www.textlog.de/freud-psychoanalyse-dostojewski-karamasoff.html>.

² <http://www.textlog.de/freud-psychoanalyse-dostojewski-karamasoff.html>.

řování k výrazu, k vyjádření jeho sdělení (schválně neužíváme slovo „záměr“, protože implikuje příliš racionální přístup) potřebné, nutné, podstatné. Záměrnost či nezáměrnost závisí zřejmě především na tom, zda dílo vzniká jako spontánní sdělení, anebo *à la thèse*, přičemž odlišit jedno od druhého není mnohdy jednoduché.

Zanechejme však úvah z oblasti teorie a zkusme se pokusit sledovat to, co Freud nazývá slovem *Verzicht*³, tedy *zřeknutí se, vzdání se* toho, co lze při porovnání s normou považovat za neetické. Podle našeho názoru je podstatou takového zřeknutí se rozpoznání, racionální uvědomění si, že nastává rozpor mezi etickou normou, eticky hodnotným jednáním a tím, jak jedním, anebo jaký sklon jednat se v mém nitru objevuje jako potenciální scénář. Pokud by tento rozpor nebyl racionalizován, pojmenován, tudíž nestal se vědomým, nejednalo by se o zřeknutí se, o volbu, nýbrž šlo by o spontánní jednání bez potřeby volby; daný subjekt by při svém jednání a ve svém jednání nevnímal žádnou disharmonii. Rozpor by pak nastal až při případné racionální zpětné reflexi již realizovaného jednání (jde tedy přesně o ten model, který v souvislosti s Dostojevským Freud kritizuje jak u Dostojevského, tak např. u Ivana Hrozného⁴).

Pokusme se sledovat průběh volby mezi etickým a neetickým v konkrétním případě. Zvolili jsme jednu epizodu z Dostojevského *Zápisů z podzemí*, které považujeme za dílo pro spisovatele v mnohém charakteristické, a to setkání hlavního hrdiny s prostitutkou Lízou ve veřejném domě, kam se vypraví za svými kolegy, se kterými trávil poněkud podivný večer. Kapitoly VI–X druhé části tohoto díla jsme vybrali proto, abychom mohli sledovat, jak se v samém textu obráží to, co v nitru postavy, v jejím *ratio* reflektuje situaci. Pozornost zaměříme na právě na onu disharmonii, která nastává mezi tím, co postava činí na základě své intuice, a tím, jak své skutky racionálně reflektuje; proměnlivá interakce mezi racionálním a intuitivním je jedním z příznakových prvků postav Dostojevského děl – není tedy divu, že se projevuje i v *Zápisích z podzemí*.

Připomeňme si, že do kontaktu s Lízou vstupuje hlavní postava, člověk z podzemí, s příznačným záměrem: „...я именно рад, что покажусь ей отвратительным; мне это приятно...“⁵, čímž má na mysli svůj zjev, který nahlíží v zrcadle.

³ „Sittlich ist jener, der schon auf die innerlich verspürte Versuchung reagiert, ohne ihr nachzugeben. Wer abwechselnd sündigt und dann in seiner Reue hohe sittliche Forderungen aufstellt, der setzt sich dem Vorwurf aus, daß er sich's zu bequem gemacht hat. Er hat das Wesentliche an der Sittlichkeit, den Verzicht, nicht geleistet, denn die sittliche Lebensführung ist ein praktisches Menschheitsinteresse.“ In: <http://www.textlog.de/freud-psychoanalyse-dostojewski-karamasoff.html>.

⁴ <http://www.textlog.de/freud-psychoanalyse-dostojewski-karamasoff.html>.

⁵ ДОСТОЕВСКИЙ, Ф. М.: Записки из подполья. В: Достоевский, Ф. М.: Полное собрание сочинений в тридцати томах, т. 5. Повести и рассказы 1862–1866. Ленинград 1973, с. 151.

Freudovo „zřeknutí se“ ...

Poté, kdy mezi oběma proběhlo to, „...чем настоящая любовь венчается...“⁶, tedy sexuální spojení, začíná ve tmě rozhovor mezi hrdinou a Lízou a brzy se stáčí přes téma smrti prostitutky, jejíž mrtvolu před zraky „člověka z podzemí“ vynášeli z domu, k Líze jako k člověku – do té doby pro něho byla jen objektem (označuje ji za существо) sloužícím mu k ukojení potřeby.

Celý dialog mezi oběma postavami je protkán reflektujícími pasážemi, ve kterých „člověk z podzemí“ stejně jako v celé próze díky zvolené ich-formě dává nahlédnout do svých myšlenek. To, co v nich sledujeme, je možno označit jako průběžnou volbu, případně plynulou změnu či úpravu strategie na cestě k dosažení vytčeného cíle – být odporným. Jeho způsob vedení dialogu je navýsost manipulační – sám v poznámkách konstatuje, že si vymýšlí, lže („Я и тут много приврал.“⁷). Snaží se Lízu co nejvíce ponižit a v konfrontaci se smrtí prostitutky, jejíž rakev viděl ráno vynášet, ji přimět ke studu a k uvědomění si toho, jak se svou profesí ponižuje. Nachází v tom zvláštní potěšení: „Я уже свои заветные идейки, в углу выжитые, жаждал изложить. Что-то вдруг во мне загорелось, какая-то цель "явилась".“⁸

Co nás v této reflexi zaujme, je fakt, že Dostojevskij ukazuje, jak jeho hrdina „funguje“, co jej ovládá: cíl se mu „zjevuje“, jeho racionální mysl jej pojmenovává na základě pohnutky, jež se objevuje kdesi v jeho nitru – ono intuitivní „vnuknutí“, „impuls“, „obrysy cíle“ přichází z neuvědomovaných hloubek jeho já; jeho myšlení onen cíl uchopuje, objevuje, dává mu jméno, přičemž tento cíl je realizací obecně vztahového rámce interakce mezi hrdinou a vnějším prostředím a v něm jakéhosi vyššího obecnějšího cíle „být odporným“, tj. tendence k disharmonii.⁹ Směřování k onomu obecnějšímu cíli v konkrétní situaci a s konkrétním komunikačním partnerem vede „podzemního člověka“ k tomu, co pojmenovává v jedné z dalších poznámek komentujících průběh dialogu: je to hra! „«Черт возьми, это любопытно, это – *сродни*, – думал я, – чуть не потирая себе руки. – Да и как с молодой такой душой не справиться?...»

Более всего меня игра увлекала.“¹⁰

Vzniká paradoxní situace,¹¹ kdy hříšník káže hříšnici a snaží se přesvědčit ji, že ona je „horší“, protože její postavení je „nižší“. Nachází pro to sdostatek argu-

⁶ Там же, с. 152.

⁷ Там же, с. 154.

⁸ Там же, с. 155.

⁹ I v této konkrétní situaci se tedy aktualizuje obecně směřování hlavního protagonisty k rozporu mezi ním a vnějším světem.

¹⁰ Там же, с. 156.

¹¹ Je jen otázkou, do jaké míry je za onou disharmonií ukryta touha po jejím překonání a po harmonii. Napovídaly by tomu nepřímé podněty – snaha vyvážit disharmonii harmonií anebo alespoň jejím náznakem směřujícím k jakési „kompenzaci“, které se projevují v okamžicích, když člověk z podzemí naznačuje ochotu pomoci Líze a předává jí svoji adresu, když jí později dává do ruky bankovku, ale i to, že si ve vnitřním monologu in-

mentů – on je v nevěstinci při této příležitosti, ona „napořád“, on je muž, kterému je občasný zálet tohoto typu dovolen, ženě nikoliv, on se tím nedostává do dluhu vůči majitelce, který by měl splácet, ona ano, on se tím neodsuzuje „navždy“, zatímco Líza má úděl zpečetěn. V průběhu své argumentace několikrát shledává svůj postup efektivním, jen jej ještě podle Lízinych reakcí prohlubuje a činí důraznějším.

Celá jeho argumentace je však evidentně ambivalentní a směřuje k tomu, aby se „očistil“ zejména sám „podzemní člověk“. Opětovně selhal – během setkání s přáteli již poněkolkikáté – a potřebuje si dokázat, že není nejhorším a nejslabším na zemi. Posiluje své vlastní já, svoji podkopanou pozici, své vlastní sebevědomí. Lízu tak fakticky zneužívá podruhé – využívá nerovnou partnerku, jejíž nelichotivé sociální postavení i momentální emoční rozpoložení v konfrontaci s manipulativně využitým kontrastem tužeb mladé dívky po lásce a – podle něj – definitivního a nezměnitelného konce z ní činí snadný cíl. „Člověk z podzemí“ sytí a svým způsobem zachraňuje svoje ego potlačením Lízina ega. Jsou mu k tomu dobré veškeré prostředky, které navíc – racionálně, jak se ukazuje – do dialogu vplétá, jak o tom svědčí např. jeho poznámka: „Да и плутовство ведь так легко уживается с чувством.“¹² Hrdina se tak zřiká své vlastní serióznosti, autenticity, pravdivosti – své emoce propojuje nejen s realitou, ale i se zdánlivým, v tomto případě s ne zcela pravdivou, nikoli seriózní hrou ve službách manipulace.

„Člověk z podzemí“, který v první části svých zápisků vášnivě hájil právo na alogické jednání jedince, popíral determinaci jeho niterných procesů, horlivě se zastával intuitivního principu v jednání jedince, jako by na své vlastní zkušenosti dokumentoval či v konkrétní situaci realizoval mnohé z toho, o čem v první části jen teoretizoval. Situaci prohlašuje za hru, čímž se distancuje od jejího reálného rámce. Zřiká se tak a priori nejen serióznosti, ale také případné odpovědnosti, odmítá ji v tom, co pojmenovává jako „živý život“, přenáší ji do sféry hry, tedy čehosi mimo skutečnost. A ve hře je možné leccos, hra je hrou právě proto, aby člověk nenesl odpovědnost za úplně vše, co se v rámci hry udává – vždyť hra je jen „na čas“ a jen „jako“.

tenzivně a s jistou dávkou výčitek uvědomuje, že není schopen naplnit naději Lízy na to, že ji vysvobodí ze situace, ve které se nechtěně nachází. Snad nejvíce by o tom vypovídala fantazie, která před jeho vnitřním zrakem dává vzniknout i představě lásky mezi Lízou a jím: „Я ее развиваю, образываю. Я, наконец, замечаю, что она меня любит, страстно любит. Я прикидываюсь, что не понимаю (не знаю, впрочем, для чего прикидываюсь; так, для красоты, вероятно). Наконец она, вся смущенная, прекрасная, дрожа и рыдая, бросается к ногам моим и говорит, что я ее спаситель и что она меня любит больше всего на свете.“ ДОСТОЕВСКИЙ, Ф. М.: Записки из подполья. В: Достоевский, Ф. М.: Полное собрание сочинений в тридцати томах, т. 5. Повести и рассказы 1862–1866. Ленинград 1973, с. 166–167.

¹² Там же, с. 156.

Freudovo „zřeknutí se“ ...

Zřeknutí se toho, že jde o reálnou situaci, vede i k tomu, že se nedrží pravdy – buď přímo lže či pravdu více či méně překrucuje. Paradoxně však po celou dobu hraje dvojí hru – ne jedné straně sám se sebou, na druhé pak s Lízou. Vůči sobě samému se snaží vystupovat jako seriózní, kontrolující se subjekt. Hlavním dokladem jsou právě jeho remarky, kterými reflektuje svoje výroky, jejich účinek na Lízou i stav svého duševna. Hraje se sebou hru na racionálně, na to, že se ovládá a ví, co dělá. Druhou stránku hry tvoří jeho pohrávání si s Lízou – poměrně naivní dívku dokáže „dostat“. Odhalí její nejslabší místo – touhu po lásce – a zasáhne do černého. Zdá se však, že hlavní, důležitější roli má protagonistova hra se sebou samým, jakési testování sebe sama – hra s Lízou se tedy zdá být spíše prostředkem než hlavním cílem.

V oné dvojité hře pak prohrává na obou stranách. Ve hře se sebou samým se tak nechá unést pocitem vítězství, že Líze předá svoji adresu. Nezávazná hra anonymního hráče, který má hru a sebe v ní pod kontrolou, se změnila v reálnou situaci, kdy adresa už není „jen jako“, ale zcela reálná, kdy i on už není anonymní hráč, ale zcela reálný muž, kterého lze potkat. V následné reflexi mu dochází, že to byla chyba, porušení hry a přechod do reálného života, ve kterém, jak s později ukáže, už nedokáže hrát roli silnějšího.

Prohrává pak i ve hře s Lízou: když za ním přijde a sdělí mu, že z veřejného domu odejde, když se o něho chce opřít, „člověk z podzemí“ ji vyháňá; v Lízinych očích pak čte, že jej prokoukla, že rozumí jeho situaci, že jej možná i chápe – včetně důsledků pro ni samotnou: „... Она вдруг встрепенулась, схватилась с места и бросилась искать свой платок, свою шляпку, шубу, точно спасаясь от меня куда-то... Через две минуты она медленно вышла из-за ширм и тяжело на меня поглядела.“¹³ Fakt, že Lízou vyhnal stejně jako to, že pětirublovou bankovku, kterou jí vložil do dlaně, vrátila a dala mu tak najevo, že o milodar nestojí, však okamžitě budí protireakci (touhu po harmonii?) – protagonista za ní vybíhá na ulici, ale už ji nenachází – prohrál i tuto nepatrnou šanci, byla-li by to vůbec ještě šance. Přesto je jeho snaha dohonit Lízou signifikantní – racionální bylo opět „přebíto“ čímsi jiným, intuitivním impulsem, který je nasměrován opačně, je s racionálním v rozporu, v disharmonii.

Tím, že přešel k manipulativní hře, zbavil se „podzemní člověk“ šance na potenciálně harmonické uspořádání lidského vztahu. Sám zažívá disharmonické vztahy s okolím; Líze jako by se za to mstil a zneužil ji tak, že převahu, kterou cítí od jiných (vzhledem k době zřejmě ne náhodou pouze mužských) partnerů vůči sobě, pociťuje díky svému postavení platícího zákazníka a majetného člověka (může si ji přece „koupit“), silného muže, obrací proti Líze. Slabost ve vztahu k jiným kompenzuje si člověk z podzemí manipulativním násilím činěným na Líze.

¹³ ДОСТОЕВСКИЙ, Ф. М.: Записки из подполья. В: Достоевский, Ф. М.: Полное собрание сочинений в тридцати томах, т. 5. Повести и рассказы 1862–1866. Ленинград 1973, с. 176.

Tím, že nedokázal najít jasné směřování (a tedy harmonii) svých citů, myšlenek i konání, zbavil se ale i toho, aby sám se sebou něco pozitivního udělal, aby změnil sám sebe, „někam se posunul“ ve smyslu zbavit se toho, co jej ponouká k jednání, jež ve zpětné reflexi sám odsuzuje. „Podzemní člověk“ se pohybuje v kruzích, ze kterých nenachází ani v náznaku cestu ven.

Začínáme chápat jeho vášnivou polemiku s „pány“ v první části *Zápisů z podzemí*: někde v něm, v jeho nitru, v jeho intuitivním ustrojení, je zdroj čehosi, co je silnější než jeho racionální „já“, které je schopno značně reálně vyhodnocovat situaci a hodnotit, vyslovovat hodnotící soudy o tom, jak v dané situaci jedná.

Podzemní člověk se zřiká vývoje k harmonii, zřiká se toho, že by poslechl své racionální já a nepodřizoval se počouchlým impulsům z jeho intuitivních osobnostních zdrojů, což ale platí i opačně: stejně tak se totiž zřiká intuitivních impulsů, které směřují k harmonii, protože jeho racionální já, jeho myšlenky i následné činy se obracejí k disharmonii. Za pozornost stojí právě ono „překmitávání“ mezi racionálním a intuitivním: je rychlé a má téměř absolutní amplitudu. Vychyluje se tu k naprosto altruistické rétorice (je to opravdu jen a pouze ve jménu absolutního podřizení Lízy jeho agresivně manipulujícímu „já“?; vždyť v mnoha jeho reflexích i názorech prosvítá hlubší touha po harmonii) – a pak přikře, náhle (vzpomeňme příslovecně „вдруг“) „překmitne“ k absolutnímu sobectví a nepřátelství ke všemu a ke všem včetně sebe sama.

Podzemní člověk tak v epizodě s Lízou ve druhé části *Zápisů z podzemí* potvrzuje to, co tak vehementně hájí v první, spíše teoretizující části: v onom *živém životě*, který člověk žije, je nutná rovnováha, harmonie mezi intuitivním a racionálním. Disharmonie je destruktivní. Nalezení harmonie je však velmi složitý a těžký proces, který se týká především individua jako takového – a žádná vnější teorie, byť by si jí byl sebelépe vědom, jedinci nezaručí, že této kýžené harmonie dosáhne. Podzemní člověk se tedy zřiká střídavě obou poloh – harmonie i disharmonie – jako nedosažitelného ideálu; žije mezi nimi a stává se dokladem, jak trýznivé takové bytí je. Jedině takové bytí je však *živý život*, vše ostatní je *mrtvá teorie*. F. M. Dostojevskij nenachází (natož pak jednoduché) řešení, které by pomohlo dichotomii racionálního a intuitivního v jedinci překonat, ukazuje však, jak hluboká je a jak složitě se s ní individuum vyrovnává, jak těžké je s jejím vědomím žít. Hlasitě pak hájí právo jedince s touto dichotomií žít a být si jí plně vědom – a být současně plnohodnotným člověkem i v případě, když tuto dichotomii nedokáže přetavit v harmonii.

Nestal se tedy etikem, jak by např. S. Freud možná chtěl, zato se stal ve své době nedostizným analytikem lidské duše, jak o tom nejednou hovořil a psal i zasvěcený znalec Dostojevského díla prof. PhDr. Andrej Červeňák, DrSc.

Jen na okraj – ani S. Freud řešení oné dichotomie nenašel; a praxe našeho života ukazuje, že ani psychoanalýza, stejně jako další teoretické disciplíny, jedince dosud této dichotomie ani nezbavily, ani ji za něho nevyřešily.